

PIETER PLAS

Gent

VUKOVI I SMRT: TANATOLOŠKO ZNAČENJE VUKA U TRADICIJSKOJ KULTURI ZAPADNOJUŽNOSLAVENSKOG PODRUČJA¹

Asocijacije vukova sa smrću i svijetom mrtvih su u povijesti bile široko rasprostranjene u europskom i indoeuropskom geografskom i kulturnom prostoru. Mitolozi i filolozi 19. i 20. stoljeća argumentirali su sličnu tanatološku simboliku vuka u zapadnome dijelu južnoslavenskoga jezičnog i kulturnog područja te su tomu u prilog navodili i etnografske i folklorističke podatke iz novijeg doba. Ipak, u usmenim predajama, vjerovanjima i običajima ovoga područja kakvi su se sustavno bilježili od kraja 19. stoljeća, za izravnu vezu vukova s tanatološkim predodžbama ima iznimno malo indicija. Ova je rasprava sinteza tih etnografskih i folklornih elemenata koji nedvosmisleno povezuju vukove sa predodžbama o smrti i s kultom mrtvih te nudi trezvenu procjenu njihova značaja u relativnoj sinkroniji tradicijskih (ruralnih) značenja i praksi 19. i 20. stoljeća. U referencijskom okviru pučke tanatologije ujedno kritički evaluira postojeće hipoteze o vezi između vuka i demonskoga lika vampira.

Ključne riječi: vuk, smrt, kult mrtvih, vampir, tanatološka simbolika, mitologija, tradicijska kultura, zapadnojužnoslavensko područje

1. Uvod: Mit i etnografska sinkronija

Iz komparativne mitologije i kulturne povijesti dovoljno su poznate asocijacije vukova sa smrću i svijetom mrtvih. Takve su asocijacije (npr. vuk kao psihopomp, kao otjelovljenje smrti ili zastupnik mrtvih), čini se, u povijesti bile široko rasprostranjene u europskom i indoeuropskom geografskom i kulturnom prostoru (u antici i u mitologijama drugih indoeuropskih naroda, vidi m. o. Dunnigan 1987:432;

¹ Pojasnimo na početku da ovdje mislimo na etnografski i etnolingvistički prostor gdje su zastupljeni hrvatski, bosanski, srpski i crnogorski govori i narječja, a koji se u lingvističkome i dijalektološkome smislu poklapa sa štokavskim područjem. Kao precizniji termin za odgovarajući štokavski dijasistem u lingvistici predložen je “južno-zapadno-južnoslavenski” (Southern West South Slavic: Friedman 1997).

Ginzburg 1990:156; Žanić 1998:265; usp. HDA IX:741-746). Mitolozi i filolozi 19. i 20. stoljeća u tom su okviru argumentirali sličnu tanatološku simboliku vuka u zapadnome dijelu južnoslavenskoga jezičnog i kulturnog područja te su tomu u prilog navodili i etnografske i folklorističke podatke iz novijega doba. Jednu od najzrađenijih pa i najutjecajnijih hipoteza u tom je pogledu formulirao srpski filolog i povjesničar religija Veselin Čajkanović (1881.–1946.), koji je većim dijelom na temelju vanjske, komparativne rekonstrukcije, vuku pripisivao vodeću ulogu u srpskom tradicijskom kultu mrtvih. Prema spomenutoj teoriji vuk je totem i javlja se kao inkarnacija predaka te prvobitni, teriomorfni (životinjski) oblik staroga, pretkršćanskoga vrhovnog božanstva smrti i donjega svijeta. Što se tiče etnografskih i folklorističkih podataka kojima Čajkanović podupire takvu pretpostavku, znatan se dio njegove argumentacije zasniva na analizi vjerovanja i naracija u vezi s “vučjim svecima” (sv. Savom i drugima), koji se pritom smatraju kršćanskim (i antropomorfnim) nasljednicima indoeuropskih ktonskih bogova (vidi Čajkanović 1941, posebno 17-19, 32-33, 68, 98-99; 1973:216, 224; usp. Zečević 1969; Kulišić 1970:18; 1979:43-46; Matić 1972:58-89; SMR, pod *vuk*; Radenković 2001:101).²

Ipak, i uza svu razvijenost i važnost kulta mrtvih u cijelome slavenskom svijetu i na Balkanu,³ u usmenim predajama, vjerovanjima i običajima zapadnojužnoslavenskoga područja kakvi su se sustavno bilježili od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, za *izravnu* vezu vukova s tanatološkim predodžbama ima iznimno malo indicija. Klasične mitološke teorije ili mitologizacije o osnovnoj tanatološkoj simbolici vuka za interpretaciju “etnografske stvarnosti” ovdje nude tek sekundarnu utjehu upravo zato što se moraju pozvati na vanjsku komparaciju i

² Srpski vrhovni bog u Čajkanovićevu čitanju, usput budi rečeno, svojim funkcijama i atributima pokazuje primjetljive paralele s pretpostavljenim općeslavenskim bogom Velesom u sličnim, strukturalističkim i semiotičkim rekonstrukcijama mitova u novije vrijeme. Pri tome se zapravo i smatra da je vuk (kao i zmija i medvjed) u pretkršćanskom religijskom sustavu Slavena bio jednim od atributa ili manifestacija toga božanstva. Za rekonstrukciju općeslavenske varijante indoeuropskoga osnovna mita o borbi gromovnog boga (Peruna) i boga donjegega svijeta (zmije/zmaja/Velesa) vidi Ivanov i Toporov 1965; 1974. Određeni aspekti te rekonstrukcije su se dalje razradili u odnosu na, među ostalim, hrvatske i istočnoslavenske pučke običaje i usmenu književnost, vidi npr. Katičić 1987; 1988; 1989; Belaj 1998; Uspenski 1982. O vuku, zmiji i medvjedu kao “Velesovim životinjama”, usp. Stangé-Zhirova 1980-1981:186.

³ O umiranju, pogrebnim obredima, žaljenju za mrtvima i predodžbama o smrti (bilo demonološkim ili ne) u slavenskome kontekstu, vidjeti m. o. *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury: Pogrebal'nyj obrjad* (Moskva, 1990); *Slavjanskije drevnosti* I, pod *venok pogrebal'nyj*, “*gret' pokojnikov*”, *grob*; II, pod *duša, kladbišče*; *Slavjanskaja mifologija*, pod *po-grebenie, smert', tot svet*; Tolstoj 1995:185-233, 458-465; Tolstaja 2000; Kabakova 2000:243-280; Mencej 1996; 1997; Plotnikova 1996. Na zapadnojužnoslavenskome području vidjeti m. o. Schneeweis 1961:107 i sl.; Kajmaković 1968; Đokić 1997; 1998; Jovanović-Večanski 1997. Za bibliografiju engleskih, njemačkih i francuskih radova o smrti i pogrebnim običajima kod južnih Slavena vidi Roth & Wolf 1994:201-202.

rekonstrukciju.⁴ Uporaba mitoloških pojmova nejasna sadržaja donekle opterećuje i moderne etnolingvističke i semiotičke analize južnoslavenskih podataka o “vezi vuka s umrlima”, koji se uz to velikim dijelom razmatraju u okviru pučke demonologije.⁵ Sadašnja je rasprava sinteza tih etnografskih i folklornih elemenata koji izravno povezuju vukove sa pučkim predodžbama o smrti i s kultom mrtvih te nudi trezvenu procjenu njihova značaja u relativnoj sinkroniji tradicijskih (ruralnih) značenja i praksi zapadnojužnoslavenskog jezičkog i kulturnog prostora 19. i 20. stoljeća. U referencijskom okviru pučke tanatologije ujedno kritički evaluira postojeće hipoteze o vezi između vuka i demonskoga lika vampira.

2. Smrt grješnika, inkorporacija “smrti kao vuka” i tužbalice

Odras mitoloških motiva može se naslutiti u tim oskudnim usmenim pričama u kojima se vuk ovako ili onako povezuje, ili čak poistovjećuje sa smrću. Jedina se pak izrazita karakterizacija smrti vučjim metaforama nalazi u usmenom pripovijedanju iz sredine 19. stoljeća iz Lonje (hrvatsko Posavlje), u kojemu je riječ o smrti grješnika (dok pokornike dočekuje Majka Božja s anđelima):

Kad je čovjek na umoru, pohiti smrt na zmajevih krilih k njemu; nju sliede neprestano šest grdnih *pasa, gladnih, kao sieri u gorah vuci* (...). Kada dodje blizu kuće,

⁴ Mitološkim je rekonstrukcijama svojstvena i logika da se mit rekonstruira kao primarni podatak, prvobitna “prapriča” što motivira te zabilježene običaje i folklorne oblike koji su upravo služili osnovom i polazištem za rekonstrukciju. Tako se vjerovanja, predaje i obredne prakse koje proizvede mit ujedno shvaćaju kao prežici ili tragovi istoga mita.

⁵ Tako je u opširnoj etnolingvističkoj raspravi Aleksandra Gure o slavenskoj tradicijskoj simbolici vuka (1997:122-159) posebno problematičan pojam “ktonska simbolika”. Naime, autor ga isprva koristi u doslovnome značenju “simbolike povezanosti sa zemljom”, te u tom smislu pokazuje “ktonsku simboliku vuka” u slavenskim pučkim tradicijama koja se može izvesti iz određenih etioloških motiva (prema kojima se npr. vuk stvorio iz gline ili blata; Gura 1997:123). Međutim, potom slijedi Gurina izjava da “[ova] ktonska priroda određuje vezu vuka s umrlima” (ibid:124), a što podrazumijeva konceptualni skok prema punopravnome mitološkom kompleksu, gdje “ktonska bića” nisu vezana samo za zemlju nego ujedno i: 1) s produktivnim i destruktivnim potencijalom iste zemlje; 2) sa smrću; i 3) s “donjim svijetom” kao drugim svijetom / svijetom mrtvih (usp. *Slavjanskaja mifologija*, pod *chtoničeskie suščestva*). Bez obzira na implikacije ove terminološke višeznačnosti, Gurini argumenti u prilog “veze vuka s umrlima kod južnih Slavena” i nisu najuvjerljiviji. Opravdanje za takvu vezu prije svega vidi u (doduše prilično rijetkim) asocijacijama vampira s vukovima. Osim toga, za obredna pozivanja vuka u Božićno doba kod južnih Slavena (pri čemu se vukovima i drugim zvijerima uz određene formule ostavlja obrok da preko godine ne bi činili štetu) tanatološke konotacije potpuno inferira iz komparativne istočnoslavenske i zapadnoslavenske građe: “Isto kao umrle ili kućnog duha [*domovogo*] Bjelorusi i Poljaci pozivaju vuka na božićnu večeru (...). Kod južnih Slavena isto pozivaju vuka (nekad i medvjeda) na božićnu ili novogodišnju večeru (...); ibid:125). Najzad spominje bugarsko vjerovanje da vuk i čovjek koji su se rodili u isto vrijeme istodobno moraju i umrijeti, uz dodatak da je “predstava o vuku kao čovjekovu dvojniku poznata i kod Srba” (za što navodi bugarski izvor; ibid).

sjedne na plot i zieva kao tašti kurjak. (...) Čovjek zievne, duša se pomoli, psi ju šćape, pa š njom u torbu (Modrušić 1863:278, kurziv P. P.).

Ovdje treba istaknuti i uporabu ekspresivnijeg (i pejorativnog) termina *kurjak* u opisivanju smrti (dok se njezini psi opisuju kao *vuci*). Zasiurno se privlačnom čini pretpostavka da se u ovome karakteriziranju “grješnoga i pravednog načina umiranja” nalazi instanca ili prežitak dvojne (pretkršćanske i kršćanske) vjere te da se iz vučjih metafora za smrt može izvesti zaključak o pučkome simboliziranju vuka kao psihopompa (pratitelja duša). Otprilike 120 km istočnije, u Beravcima u Slavoniji, u isto su se doba s grješnim načinom života dovodili u vezu olujni vjetrovi zvani *vukovi* kad bi zapuhali nakon umiranja pojedinih ljudi:

[U] Beravcih, dèrže onoga pokojnika za grēšnika, komu se “dignu vukovi”, a to će reći, ako se podignu jaki vètrovi ili u obće nadodje kakva oluja za vrème, koje dotični mèrtvac leži nepokopan, ili ako bi se to sbilo istoga dana poslē pokopa (Vukasović 1868:8).

Ovdje se pučko vjerovanje o smrti grješnika povezuje s određenim demonološkim predodžbama o olujnim vjetrovima i viorima, koji se i na nekim drugim mjestima (u Hercegovini i Crnoj Gori) asociraju s vukovima, ali se, s druge strane, i otjeruju verbalno-apatropejskim “vučjim formulama” (vidi o tome Plas 2008:330; vidi i dalje pod 3.). Osim toga, taj je podatak moguća potvrda za opću slavensku predodžbu o olujnim vjetrovima kao “dušama velikih grješnika”, vjerovanje koje je zabilježeno i u zapadnih i istočnih Slavena (*Slavjanske drevnosti* I, pod *veter*).

Veza između vuka i smrti – bez “grješnih” konotacija – pojavljuje se i u pučkome vjerovanju iz jugoistočne Srbije o sv. Arhanđelu Mihaelu. Tamo se priča da je “sv. Arandeo zapušio usta vuku” jer bi vuk inače pojeo sve ljude; Arhanđeo to kao “gospodar čovjekove duše” nije mogao dopustiti (u Leskovcu: Đorđević D. 1958:395). U mnogim krajevima istočne i jugoistočne Srbije, a mjestimice i u Srba u Bosni, Arhanđeo Mihael se zvao Dušovadnik pa se vjerovalo da on pri smrti izvadi dušu iz tijela i otprati u drugi svijet (vidi npr. Vasiljević 1996 [1894-1901]:25; Lilek 1894:145; Grbić 1909:74; Milosavljević 1914:63; Kostić 1978:401). Uz to, u još mnogo više krajeva i dinarskoga i moravskoga areala Arhanđeo Mihael spada u uobičajeni red “vučjih svetaca” jesenskoga i zimskoga kalendarskog ciklusa, s čijim su praznicima povezani mnogobrojni običaji i obredne zabrane radi zaštite stoke od vukova (vidi Plas 1999:185-186). Spomenimo još i varijante paremijskih oblika u kojima se vuku i smrti dodjeljuju jednaki predikati, kao na primjer u poslovicama tipa “Što vuk sobom ulovi i u čeljusti uhvati, (...) to se ne povrće” (Vrčević 1890:96) i “Što smrt ugrabi, to se više ne vraća” (Vlajinac 1975:273).⁶

⁶ Usp. još varijante kao što su “Kaj vuk obzine, to mu ne zgine” (Vlajinac 1923:376); “Što zapane u vučija žvala to se ne vraća” (Dučić 1931:438); “Što na vlka ulezne u usta, toj se ne vrča” (Zlatković 1988:467); “Ulezne li na kurjaka u usta, teško izlazi” (ibid:460); “Kad kurjaku što u grkljan upadne, teško je iščupati” (Vlajinac 1923:376; Čubelić 1975, br. 2029; Skarpa 1909:57).

Osim toga, motiv “inkorporacije od vuka (ili pak *vraga*)” se javlja i u smrtnim kletvama što se upućuju ljudima ili stoci, npr. “Vuci te pojeli (Vuci te izeli!)” (Marković 1992:31; Grbić 1909:310), “Vuk te izeo (izio!)” (Radunović 1988:71; Pavićević 1937:197); usp. “Vrag ti dušu izio!” (Hećimović-Seselja 1985:128) i “Đavo te izeo!” (Marković 1992:25).

S obzirom na prilično rašireno zapadnojužnoslavensko pučko vjerovanje da vukovi osim stoke jedu i ljude, takve tanatološke asocijacije, bilo izravne ili neizravne, zapravo ne izazivaju začuđenost. U okviru zadanih ciljeva sadašnje rasprave uputimo i na pojedine obredno-magijske prakse koje vučja usta dovode u izravnu vezu s *ustima pokojnika* za vrijeme pogrebnoga obreda. Tako su se u nekim srpskim selima na Kosovu krpe ili rupci kojima su bile vezane ruke i čeljusti mrtvacu čuvale kao hamajlija od vuka “da ne ujede stoku”; u užičkome kraju u zapadnoj Srbiji ovnu-predvodniku stada u ovratnik su stavljali “parče od maramice kojom su bila svezana usta pokojnikova dok je ležao na odru, pa će se i vukovima ‘svezati’ čeljusti, te ni usred tora neće moći da zinu, kao i onaj mrtvac na odru” (Blagojević 1978:391). Zavezivanje čeljusti u pokojnika raširena je praksa koja je u vezi, među ostalim, s vjerovanjima o mogućem štetnom djelovanju otvorenih mrtvačkih usta (vidi npr. Bratić 1903:398; Vukanović 1986:306; Antonijević 1971:155). U istočnoj Srbiji se smatralo da zli duhovi preko usta mogu zauzeti tijelo pa bi se pokojnik tako povampirio (Pirot: Panajotović 1986:75; o vampirima vidi dalje). Rupcu kojim se vežu pokojnikove čeljusti općenito se pripisuju “izvanredna magična svojstva” (Aleksinac: Antonijević 1971:155).⁷

Za otkrivanje izravnih spojeva između vukova i tanatoloških motiva u kontekstu pogrebnih obreda *tužbalice* su naizgled evidentno polje istraživanja. Međutim, pri čitanju tih obrednih tekstova – koji su na zapadnojužnoslavenskome području zapisani u dovoljno velikom broju – krajnje je uočljivo kako nema vučjega lika.⁸ Našli smo ga u svega dva teksta, odnosno u jednoj tužbalici iz Hercegovine, u kojoj žena sebi i “osirotjelom” stadu svoga preminula mlađeg brata zaželi smrt, i u crnogorskoj tužbalici, gdje je usporedba pokojnika s vukom ponajprije herojsko-epska referenca:

Kudijen si nahitio./ brate, rano?/ Kome stado ti ostavljaš?/ Ja kukala!/ I zrnalja pod čaktarom?/ Prekukala!/ *Da ih mrki vuci kolju! Zaklali me! (...)* S kim će s’ braća ponositi./ moj ponose./ s kim drugobi veseliti/ kam da im je?! (...)
(Hercegovina: Grđić-Bjelokosić 1985 [1896-1897]:118, kurziv P. P.).

⁷ Na Kosovu se rubac kojom su bila zavezana mrtvačka usta čuva i za teške porode. Tada se, da se olakša porod, kroz rubac prolijeva voda koja se posvećuje pokojniku i zatim daje roditelji piti (Vukanović 1986:215). O porodu i smrti u vezi s vučjim ustima vidi Plas 1999:199 i sl., i dalje u ovome tekstu.

⁸ Velik dio etnografskih izvora i zbirki usmene književnosti sadrži tekstove tužbalica. Za posebne zbirke tužbalica, vidi npr. *Srpske narodne tužbalice*; Vrčević 1986; Džaković 1962; 1964. O tekstu i kontekstu zapadnojužnoslavenskih tužbalica, vidi m. o. Burkhart 1990:85-102; Perić-Polonijo 1996:392-396; usp. Čubelić 1964; 1988:25-27.

(...) Ko [će] s vucima drugovati./ gorski vuče? (...) (Paštrovići u Crnoj Gori: Vukmanović 1960:384).

Ipak, neizravna (indeksna) referenca na vukove može se sastojati u načinu kako se ti tekstovi izvode. Naime, za naricanje je zabilježen mjesni/regionalni termin *vijati* (*vijem*; u jugoistočnoj Srbiji: RSANU, pod *vijati*), što se kao glagolski predikat obično spaja s vukovima. Zanimljivo je spomenuti da se, za razliku od zapadnojužnoslavenskih tužbalica, simbolika vuka kao “psihopompa” jasno nalazi u tekstovima istoga žanra u susjednoj Rumunjskoj. Tat’jana Svešnikova u vezi s time upućuje na tri, doduše rijetka teksta iz jugozapadnoga planinskog područja Oltenije, u kojima se vuk (zajedno s lisicom i vidrom) pojavljuje kao pratitelj i vodič pokojniku na njegovu putu prema drugomu svijetu (Svešnikova 1990:128-130).

3. Vuk, vukodlak, vampir: Činjenice i nesporazumi

Svešnikova u rumunjskoj tradicijskoj kulturi opaža tijesnu vezu između pogrebnoga rituala i raznoraznih pučkih shvaćanja o “vukodlacima” (*volki-oborotni*). Pod zadnjima se zapravo podrazumijevaju “hodajući mrtvaci” koji poslije smrti uznemiruju svoju rodbinu i ukućane te pri tome mogu primiti oblik raznih životinja, među ostalima vuka, psa, drugih zvijeri te nekih kukaca (Svešnikova:130-131). Toj kategoriji “demonskih mrtvacu” na zapadnojužnoslavenskom području odgovara kategorija vampira, koji se označava dvama terminima, odnosno *vampirom* (i njegovim varijantama) i *vukodlakom*. Oko postojećih interpretacija odnosa vampira kao demonskih likova i vukova, a posebno oko relevantnosti toga odnosa za povezanost simbolike vuka s kultom mrtvih i pogrebnim obredima u našem štokavskom prostoru, više je nego potrebno formulirati nekoliko kritičkih primjedbi. Tako Čajkanović piše da se “vuk vrlo često javlja, kod Grka, Germanaca i Kelta, a tako isto i kod našeg naroda [tj. Srba], kao *inkarnacija duše*” (1941:19-20, kurziv u originalu), za što kao argumente navodi: 1) da vampir, “mrtvo telo koje je ustalo iz groba, ili (u docnijem razvoju) duša mrtvog koja se ponovo inkarnirala, ne bez razloga naziva se *vukodlak*”; 2) da se vampiri u Crnoj Gori i Hercegovini zovu *vuk* (na temelju građe Vuka Vrčevića, vidi dalje); i 3) da se u Kućima u Crnoj Gori vjeruje da se svaki vampir na neko vrijeme mora pretvoriti u vuka (ibid; vidi dalje). Za Anu Radin, autoricu opširnih studija o vjerovanju u vampire u Srba (1994; 1996), vuk je “najčešća metamorfoza vampira koja je doprinela izjednačavanju demonskih pojava vampira i vukodlaka” (1996:23). I najzad, Aleksandar Gura vezu između vuka i umrlih u južnih Slavena razmatra u prvome redu na osnovi predodžbi o hodajućemu mrtvacu /vampiru, “koji može imati vučji oblik i [u Crnoj Gori i Dalmaciji] zove se *vuk*” (za što navodi sekundarne izvore; Gura 1997:124,129).

Za ispravnu procjenu navedenih argumenata o odnosu između vukova, vampira, umrlih, kulta mrtvih i pogrebnih običaja na zapadnojužnoslavenskom području neophodno je prvo ponuditi pregled najuobičajenijih pučkih shvaćanja i običaja oko vampira i/ili vukodlaka iz etnografske i etnolingvističke literature, a nužno je prije svega odrediti točni sadržaj pojmova *vampir* i *vukodlak*. Etnolozi se slažu da su se značenja *vampira* i *vukodlaka* na štokavskome prostoru stopila te su stoga termini postali potpuni sinonimi (Đorđević T. 1953:150; Schneeweis 1935:277; tako i Čajkanović 1941:172, fusnota br. 2; usp. Lilek 1899:704–705). Termin *vukodlak*, koji je izvorno označavao “čovjeka-vuka”, tj. živoga čovjeka sposobnog da privremeno preuzme oblik vuka, desemantiziran je, ali je lik vampira (kao referent obaju termina) preuzeo osnovnu osobinu izvornoga vukodlaka, naime sposobnost mijenjanja pojavnoga oblika (*Slavjanske drevnosti* I, pod *vampir*, *volkolak*; Burkhart 1989:69,94,99).⁹ Razlog za sinkretizam *vampira-vukodlaka* po svoj prilici treba tražiti u njihovoj zajedničkoj vezi s predodžbama o vješticama, kojima se, s jedne strane, pripisuje moć preobrazbe (bilo to u vuka ili ne), a za koje se, s druge strane, vjeruje da se poslije smrti pretvaraju u vampire (usp. Schneeweis 1935:277; 1961:8–9; Burkhart 1989:99). Ovime bi se objasnili i daljnji nazivi za vampira kao što su *vjedogonja*, *vještac* i *štrigun* (Burkhart 1989:69; Đorđević T. 1953:150).¹⁰

U tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskoga područja shvaćanja i običaji u vezi s “hodajućim” ili “nečistim” pokojnicima itekako su (ili su donedavno bili) doista važni u kultu mrtvih i pogrebnomu ritualu jer se na kraju krajeva već gotovo svaki mrtvac po jednome ili drugome vjerovanju može povampiriti ili povukodlačiti. U južnih Slavena su mogući razlozi za vampirizaciju opširno opisani i zabilježeni. Ljudmila Vinogradova razlikuje četiri kategorije, naime: 1) pri umiranju ili za sprovoda narušila su se određena pravila ritualnog ponašanja ili je pokojnik umro neprirodnom smrću; 2) začeo, rođenje ili smrt dotične osobe dogodili su se u doba ili u trenutku shvaćenom kao “nepogodnom”; 3) veze između pokojnika i živih nisu se do kraja raskinule; 4) činjenica da je pokojnik živio grješnim životom ili je kontaktirao s demonskim silama (Vinogradova 2000b:31–33; usp. 2000a:72 i sl.; posebno kod Srba, vidi Radin 1996:29 i sl.; Đorđević T.

⁹ Samo u perifernim krajevima kao što je Istra *vukodlak* još znači “čovjek-vuk” (Burkhart 1989:99). Tradicionalna etimologija leksemu *vukodlak* (i njezine slavenske varijante: *volkolak*, *vovkulak*, *vårkolak*, *vlkodlak*, *wilkołak*) smatra složenicom općeslavenskoga **vьlkъ* “vuk” i južnoslavenskoga *dlaka* “runo, dlaka”. Prema novijim teorijama druga bi se komponenta mogla izvesti iz baltoslavenskoga **dlak(i)as* “medvjed” (*Slavjanske drevnosti* I, pod *volkolak*; usp. Ivanov 1975:406).

¹⁰ Tihomir Đorđević spominje sljedeće nazive za vampira na štokavskome području: *vampir*, *lampir*, *lampijer*, *vuk* (po Vuk Vrčeviću, vidi dalje u tekstu), *vukodlak*, *vjedogonja*, *jedogonja*; *štrigun*, *tenac*, *tenjac*, *medovina*, *kosac* (1953:150). Naziv (*v*)*jedogonja*, međutim, u povijesnome trenutku svoga bilježenja na prvome mjestu označava živu osobu s demonskim osobinama, koja tek nakon smrti postaje vampir (vidi dalje).

1953:167-171). Protiv vampira/vukodlaka se u kontekstu pogrebnoga rituala čine mnogobrojne (magične) zaštitne mjere.¹¹

“Grješni” karakter mrtvacu što se pretvaraju u vampire/vukodlake može se povezati s predodžbama o smrti grješnika, o kojima smo razmotrili pojedine reference na vuka (vidi pod 2.).¹² Međutim, ono što nas sada mora posebno zanimati jest: koji su mogući *životinjski oblici* što ih vampir/vukodlak – pored svojega prijašnjega ljudskog oblika – prema narodnim vjеровanjima može primiti? O tome Ana Radin piše:

Kada se pojavi kao životinja, narod obično veruje da je to ista ona koja je pokojnika preskočila na odru; zato se vampir pojavljuje *najviše* kao pas, mačka, kokoš, miš ili neka druga domaća životinja. Još se veruje da se može pretvoriti u kvočku, krmaču, crnog vola, žabu, kozu, leptira. *Ipak, najviše se veruje da uzima vučji oblik* (Radin 1996:44, kurziv P. P.)

Posljednja je rečenica u očitoj proturječnosti s etnografskom stvarnošću.¹³ Vjеровanje da se pokojnik može povampiriti ako određena životinja nenadano preskoči njegovo truplo dok leži kod kuće na odru često je zabilježeno u svim krajevima zapadnojužnoslavenskoga područja, bilo uz odgovarajuću predodžbu da će se kao vampir/vukodlak pretvoriti u tu istu životinju ili ne.¹⁴ Dalje, niz životinjskih oblika koje vampir prema lokalnim pučkim shvaćanjima može primiti, a na što upućuje i Radin, zaista je impresivan;¹⁵ ali se upravo vuk najrjeđe pojavljuje. Naprotiv, priroda i rijetkost tih etnografskih podataka koji doista povezuju vukove s vampirima/vukodlacima prije da upućuju na to da naizgled prihvatljiv “vučji oblik vampira” – i stoga (“tanatološku”) identifikaciju vuka s vampirom ili čak s mrtvacem u općem smislu – treba uzeti (*magno*) *cum grano salis*.

Vjеровanje da vampiri uopće primaju vučji oblik u etnografskoj je literaturi zabilježeno na samo dva mjesta: u Kućima u jugoistočnoj Crnoj Gori, gdje Srbi

¹¹ Detaljnije o vjеровanju u vampire na zapadnojužnoslavenskome području vidi Đorđević T. 1953:147-187; Radin 1994; 1996, posebno 5-59; Burkhart 1989:65-108. O “nečistim pokojnicima” i o demonizaciji mrtvih u općemu slavenskome kontekstu, vidi Vinogradova 2000a:72 i sl.; 2000b.

¹² Na nekim mjestima vampiri se mogu pojaviti i kao “vjetar” (npr. na Kosovu: Vukanović 1986:329).

¹³ Izjava u Radin u stvari služi kao argument za tendencioznu mitološku rekonstrukciju – u stilu Čajkanovića – u kojoj se vampiru, kao i vuku, pripisuje uloga pojavnog oblika staroga srpskoga boga donjega svijeta (vidjeti – na vlastiti rizik – Radin 1996:21-23, 26-28).

¹⁴ Za primjere vidi Lovretić 1898:30 (Slavonija); Čulinović-Konstantinović 1989:179 (dalmatinsko zaleđe); Škaljić 1953:223 i Filipović 1949:176 (središnja Bosna); Mićović 1952:206-207 (Hercegovina); Mijatović 1909:446 i Pavlović J. 1921:108 (središnja Srbija); Grbić 1909:258 (istočna Srbija); Đorđević D. 1958:499 (jugoistočna Srbija); tako i kod Rumunja, vidi Svešnikova 1990:130.

¹⁵ Tako se ovisno o mjestu nabrajaju npr. “mačka, pas, prase, vol, konj, miš” (Bosna: Lilek 1899:701); “razne životinje” (Hercegovina: Mićović 1952:206-207); “magarac, debeli bijeli konj, crni vol, pas, mačka” (dalmatinska Zagora: Ardalić 1908:150), “vol, konj, svinja ili mačka” (Kosovo: Vukanović 1986:329).

vjeruju da se *lampijer* (vampir) na neko vrijeme mora pretvoriti u vuka (Dučić 1931:292; usp. Čajkanović 1941:20), i osim toga još jedanput u selu Radanovci u užičkome kraju u središnje-zapadnoj Srbiji, gdje se vjeruje “da se mrtvac najpre povampiri, a da se zatim pretvara u vuka i u vidu ‘privida’, odnosno ‘prikojase’ goni ljude, po mraku” (Blagojević 1978:384).¹⁶ Pojedini izvori doduše sadrže i *usporedbe* izgleda vampira/vukodlaka s vukom, ali pri tome ne impliciraju i potpunu metamorfozu vampira u vuka, a kamoli identifikaciju jednoga s drugim. Tako je prema pučkome vjerovanju u Nevesinju i Gackome (Hercegovina) vampir pokriven dlakama koje sličje na vučje dlake pa se zato zove “vukodlak” (Bratić 1902a:292). A u Ivanić Gradu u sjevernoj Hrvatskoj “vukodlak” – u ovome primjeru dijete koje je umrlo nekršteno ili se još nerođeno pokopalo sa svojom umrlom majkom – “naraste veliko kao vuk i okrutnije je od vuka, a more se preokrenuti u kakovu god zvier” (Deželić 1863:225).¹⁷ Značajnije je možda vjerovanje iz Žepča (Bosna) da “onaj od koga vuk ili pseto krvi lazne povukodlači se i u onu životinju pretvori” (Dragičević 1908:460; usp. Đorđević T. 1953:170). Jasno je, međutim, da se eventualni vučji oblik vampira/vukodlaka ovdje uvjetuje “izravnim dodirnom” dotične osobe s vukom; uz to, ta je specifična okolnost u Žepču tek jedan od mnogih mogućih uzroka ili uzročnika vampirizacije mrtvih (Dragičević 1908:ibid.).

Ozbiljne rezerve treba izraziti i za argument da se vampiri u Crnoj Gori i Hercegovini (prema Guri i u Dalmaciji, vidi prije) zovu *vuk*. Ovaj su “podatak” i Čajkanović (1941:19-20) i Tihomir Đorđević (1953:150) izveli iz jedne priče koju je “po narodnome pripovijedanju u Banjanama (Hercegovina)” zabilježio i izdao Vuk Vrčević (1881:60). U toj priči otac i svekar mlade trudne udovice, suočeni s činjenicom da je zatrudnjela sa svojim preminulim, povampirenim mužem, izviču formulu “Mini *vuče*, ne učini nam zla, vijećamo ti prvo mokro kumstvo što bude u kući!” (ibid, kurziv P. P.). Dok se za naziv *vuk* za vampira u etnografiji Hercegovine i Vrčevićeve rodne Crne Gore (pa ni drugdje na štokavskome području) ne nalaze daljnje potvrde, jasno je da je spomenuta formula u priči, po svoj prilici radi dramatičnoga efekta, posuđena iz pučko-magijske prakse tih krajeva. Naime, kraća varijanta “Mini, vuče, [s Bogom,] ne učini mi zla!”, koju su zabilježili i sam Vrčević u Hercegovini i Vuk Popović u Grblju (u zapadnoj Crnoj Gori),

¹⁶ Natalija Blagojević tome dodaje da “podaci iz literature [pri čemu se čitatelj uzaludno pita koje – P. P.] kazuju da se u prvoj inkarnaciji duša pokojnikova pretvara u vampira, a da u drugom procesu, u reinkarnaciji, ova dobija oblik vuka”: 1978:384). Na drugim mjestima u užičkomu kraju termin *vukodlak* ima dva moguća značenja: ili označava “vampira” kao zločudno biće, ili pak označava običnoga čovjeka ili ženu s “vučjim dlakama” na tijelu, koje su se pojavile pri rođenju zbog narušavanja obrednih pravila za vrijeme trudnoće (trudnica je ugledala vuka ili je nagazila na tzv. vučji sugreb; ibid:384-385).

¹⁷ U Lonji, u središnjoj Hrvatskoj, *vukodlak* je pak vrsta dobroćudnoga čovjeka-vuka (tj. metamorfoze živoga čovjeka): “u glavi mu je čovječja pamet, uši muljčeve a tijelo vučje kože i dlake” (Modrušić 1863:297).

služi kao apotropejska formula protiv (štetnoga djelovanja) iznenadnih *vihora*, koji se shvaćaju kao manifestacije borbe između (*v*)jedogonja (*Vukova građa*: 16; Đorđević T. 1953:243; 1958 I:66). Iako u pučkome vjerovanju tih krajeva postoji vremensko-uzročna veza između vjedogonja i vampira (smatra se da ti “vješci” nakon smrti postaju vampiri/vukodlaci: vidi m. o. Đorđević T. 1953:187), ovdje je ipak riječ o predodžbama u vezi sa *živim* demonskim likovima čija se aktivnost odnosi na meteorološke pojave (usp. *ibid*:237-239; vidi i Plas 2008:330), a za koje se eventualne tanatološke konotacije u datim okolnostima – za razliku od olujnih vjetrova *vukova* što zapušu pri umiranju grješnika u Slavoniji (vidi prije) – ne čine eksplicitnima. Uporaba naziva *vuk* za vampira, koliko god izgleda prihvatljivom, ovdje se ograničava na narativni kontekst i stoga se ne može smatrati etnografskom činjenicom.

Oprez spram izjava o “afinitetu vuka i vampira” te hipoteza o vuku kao inkarnaciji duše izvedenih iz toga¹⁸ umjestan je iz dodatnoga, važnijeg razloga. Naime, u svim krajevima zapadnojužnoslavenskoga prostora često je zabilježeno vjerovanje da se vampiri strahovito *boje* vukova te da ponajčešće vukovi rastrgnu i uništavaju vampire. Na takvo se vjerovanje nailazi više puta čak i na mjestima gdje se “vampiri pretvaraju u vukove” (vidi prije): tako se npr. u različitim selima užičkoga kraja smatra da vampir “ne može ništa protiv vuka”, da samo tzv. “pašče-prvoštenče” i vuk mogu ujesti i tako uništiti vampira, i još “da vampir na 40 metara udaljenosti od vuka propadne” (Blagojević 1978:384).¹⁹ Apotropejski značaj vuka i njegovu magičnu primjenu u borbi protiv demona i bolesti podrobnije smo razmotrili na drugim mjestima (Plas 1999:196-199; 2007). Ovdje se još može uputiti na “vučje formule” obrednoga objavljivanja rođenja u Crnoj Gori, koje se i prema Vrčeviću izvode kako muško dijete koje se rodi u košuljici “ne bi pri životu bio vjetrogonja, ali se po smrti u vukodlaka pretvorio” (1881:152, fusnota; vidi Plas 1999a; usp. Burkhart 1989:81). Spomenimo na kraju u kontekstu pogrebnoga rituala običaj iz leskovačkoga kraja u jugoistočnoj Srbiji da se pokojniku verbalno “zaprijeti vukom” kako kao vampir ne bi napuštao svoj grob: jedna od žena koje

¹⁸ Na temelju razmotrenih podataka prepuštamo čitatelju da procijeni sljedeću izjavu Sretena Petrovića: “Mitolozi su dokazali da je jezička forma ‘vukodlak’ tipično južnoslovenska, i da slovensko verovanje da se duša posle smrti inkarnira u ‘vuka’ – otuda ‘vuko-dlak’, govori u prilog kultu ‘vuka’ kod Slovena, posebno Južnih” (1999:84). Potpunosti radi treba istaknuti da Aleksandr Gura u svojoj opširnoj raspravi o simbolici vuka ne spominje nijedan komparativni podatak na osnovi kojega bi se moglo rekonstruirati slavensko vjerovanje da se duša poslije smrti inkarnira u vuka (usp. Gura 1997:124-125).

¹⁹ Radin, koja se ne da smesti takvim činjenicama, između dviju tvrdnji o “vučjem obliku vampira” (1996:23,44) piše sljedeće:

Po veoma raširenim narodnim verovanjima, vampir se najviše plaši pasa i vukova. Čak se veruje da je vuk (ili kurjak) jedino stvorenje koje može da pojede vampira. (...) Strah od vuka i psa koji srpski narod pripisuje vampiru najrečitije govori o visokom položaju ovih životinja u hijerarhiji demona htonskog porekla u teriomorfnom obliku. Uostalom, mitski kontekst slovenskog nasleđa snažno podupire ovu pretpostavku (1996:38-39).

jutro poslije dana sprovoda oplakuju mrtvacu i posvećuju njegov grob pri tome govori:

N., pratili ti zdravicu da ideš na svadbu u (...), a ti nemoj da ideš, kuća ti je nova i ubava. Ako pođeš, kuću će ti vuci rasturiv, postelju će ti iscepiv. Kuću novu da čuvaš (Đorđević D. 1985:119).²⁰

Kao što smo sugerirali, vezu između vukova i vampira u pučkim shvaćanjima i običajima zapadnojužnoslavenskoga područja prije svega treba tražiti u apotropejskoj simbolici vuka kao žestokog protivnika zlih bića (bolesti i demonu) pa je prije treba definirati u terminima suprotnosti nego afiniteta. Za tih nekoliko primjera koji ipak upućuju na asocijaciju vuka i vampira (transformacija vampira u vuka, eventualni vučji atributi vukodlaka i moguće posredovanje vuka u vampirizaciji; vidi prije) prihvatljiva interpretacija leži u njihovoj zajedničkoj liminalnoj (graničnoj) simbolici. Status vuka kao “granične životinje” i “čuvara granice između socijalnoga/ljudskoga i demonskoga/divljega prostora” uvjerljivo je analizirao Ljubinko Radenković u svome istraživanju simboličkog modela svijeta u južnoslavenskoj pučkoj magiji. Za moguću identifikaciju vuka i vampira on nudi smisleno objašnjenje kad piše da “[p]lošto je vuk vezan za granicu dva sveta (ljudskog i divljeg), u njega se mogu pretvarati zastranjeni pojedinci koji posle smrti nisu uspjeli da odu na onaj svet, ili oni koji imaju magijsku sposobnost preobraćanja (...)” (Radenković 1996:91).

4. Zaključci – od (mitologije) smrti do (mitologije) života

Možemo li, dakle, na osnovi raspoložive etnografske građe opravdano govoriti o “vučjoj mitologiji smrti” ili “tanatološkoj simbolici/metaforici vuka” u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskoga područja? Odgovor može biti pozitivan jedino pod uvjetom da priznamo da takva mitologija nije izrazita nego većim dijelom ostaje implicitna. Tanatološka simbolika vuka, izgleda, ponajprije je paradigmatske prirode: ona se sastoji u sličnostima pozicija što ih u semiotičkom sustavu pučke kulture zauzimaju vuk s jedne strane, a mrtvac/smrt s druge. Te se sličnosti mogu izvesti iz: 1) očiglednoga destruktivnoga aspekta funkcija i predikata vukova, što je izravno i iskustveno povezano s ubijanjem (i “inkorporiranjem”) stoke pa i ljudi; i 2) karakteriziranja vuka kao “drugoga”, odnosno njegova habitata kao “drugoga svijeta”. Takve se semantičke i funkcionalne odlike vukova pojavljuju poglavito u kontekstu kalendarskih (i prigodnih) zaštitnih mjera protiv vukova te još u svadbenim običajima i u okviru pučke medicine (usp. Plas 1999; 2003; 2007) pa se izravno ne odnose na pogrebne običaje ili vjerovanja o smrti – što ne znači, doduše, da implicitno tanatološko shvaćanje ili simboliziranje vukova

²⁰ Usp. i drugu formulu: “N., ovde ti je mesto, nemoj da ideš u selo da te laju selski kućiki” (ibid).

ne može ili nije moglo biti dijelom tradicijske kulture zapadnojužnoslavenskoga područja. Na drugome smo mjestu, razmotrivši etnografske i folklorne podatke iz raznih područja tradicijske kulture, pokazali i kako *vučja usta*, zajedno s drugim kulturno važnim otvorima što se metaforički shvaćaju kao usta, mogu simbolizirati “prolaz ili prijelaz u drugi svijet”, čime ujedno ulaze u tipologiju višeznačnih i ambivalentnih simbola koji povezuju predodžbe i običaje oko raznih stadija i prijelaza životnoga ciklusa – ne samo smrti nego i rođenja i braka (vidi Plas 1999). Međutim, za takve paradigmatičke interpretacije, kao i za dosadašnja mitologiziranja oko tanatološke simbolike vukova, uvijek vrijedi principijelno važna opomena da istraživačeve analogije bez eksplicitne potvrde u praksi ili izvornome diskursu nisu nužne i u samih nositelja proučavane kulture – ovdje, tradicijske zapadnojužnoslavenske pučke kulture kao što je posvjedočena u etnografiji. Na to snažno i refleksivno, upravo u kontekstu kulturnoantropološkog istraživanja životinjske simbolike, podsjeća i Mary Douglas koja – upućujući na filozofske analize Nelsona Goodmana – upozorava da je neograničena sposobnost znanstvene imaginacije da vidi obrasce/strukture i da nađe sličnosti. Uz to, iskušenje da se sličnostima prepušta posao objašnjavanja jako je zato što je koherentnost metafora u našoj znanstvenoj kulturi vrlo učinkovito interpretativno pravilo (Douglas 1994:26,29-30).

Ipak, što se tiče tradicijskih predodžbi o smrti i ostalim prijelazima životnoga ciklusa, na kraju ove rasprave vrijedi spomenuti i da se vuk pojavljuje kao ključni lik ili katalizator u pojedinoj narativnoj i diskurzivnoj građi u kojoj se rođenje, vjenčanje i smrt dovode u vezu jednih s drugima.²¹ Zanimljiva se indicija za istodobnu povezanost vuka s natalnim, svadbenim i tanatološkim motivima nalazi u pučkim naracijama o tzv. suđenicama, ženskim demonima koji novorođenčadi nakon poroda određuju sudbinu.²² Tako u priči iz Petrinje suđenice odlučuju da će muško novorođenče s osamnaest godina *pojesti vuk*, i to *na dan njegove vlastite svadbe* kada se s mladom svede u ložnicu; to se unatoč svim preventivnim mjerama i dogodi kada se iz kapljica voska od svijeće u ložnici stvori vuk (Čajkanović 1927:307-309). U drugoj priči, iz Banata u Vojvodini, mlada svojemu slično “osuđenom” mladoženji u ložnici iz komada kruha oblikuje vuka koji ga potom pojede (Filipović 1958:280; za varijante istoga motiva u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji vidi još Valjavec 1858:90-91; Lang 1914:138; Smičiklas 1913:156-158;

²¹ U svakome od obreda prijelaza koji u štokavskome prostoru obilježavaju trudnoću i rođenje, vjenčanje i smrt, često se istodobno nalaze natalni, svadbeni i tanatološki motivi uz uzajamne intertekstualne reference. O analogiji svadbenih i pogrebnih obreda te njihovoj sličnoj ali suprotnoj semantici, vidi m. o. Perić-Polonić 1996:391-394. O običaju posmrtnih svadbi u južnih Slavena, vidi Đokić 1998; usp. Stojanović 1980:176-177. O upotrebi svadbenih rekvizita u porođajnim i pogrebnim obredima vidi Uzeneva 1998; o svadbenim motivima u porođajnim obredima, vidi Sedakova 1998. O ulozi novorođenčeta u svadbenim običajima južnih Slavena, vidi Plotnikova 1998. Vidi još Tolstaja 1990.

²² Za reference na narodne pripovijetke o suđenicama, vidi Trebješanin 2000:124.

Nožinić 1998:73).²³ Striktno govoreći, te bi se “simultane” svadbene i tanatološke reference u narativnom kontekstu rođenja trebale smatrati žanrovski određenim elementima, ali se na sličan “sklop motiva” nailazi u diskursu pučkih običaja oko novorođenčadi u zapadnoj Srbiji: tamo majka svojemu muškomu djetetu u prvoj godini života ne daje jesti mesa uz moguće motivacije *da mu zvijer [vuk] ne kolje ovce* kad bude domaćin; da ne postane lopov ili *da mu neko na dan svadbe ne pogine* (Blagojević 1984:230, kurziv P. P.).²⁴ Ta se pučka praksa dalje može usporediti sa svadbenim običajem zabilježenim u Slavoniji da se “mladoženji ne daje jesti mesa kako vuk ne bi ubijao” stoku mladenkine obitelji (Bogišić 1874:238-239) što se, međutim, ponajprije temelji na tradicijskim zajedničkim karakterizacijama mladoženje i vuka kao “drugoga/tuđega” (vidi Plas 2003). Najzad, neovisno o dosad razmotrenim podacima i bez očite veze s običajima životnoga ciklusa, spomenimo opći paralelizam “rođenje i smrt vuka – rođenje i smrt čovjeka” u pojedinom zapisu vjerovanja iz istočne Srbije, prema kojemu čovjek rođen na isti dan kao vuk, mora umrijeti kad ugine ili se ubije taj vuk (Milosavljević 1914:338).

NAVEDENA LITERATURA

- Antonijević, Dragoslav. 1971. *Aleksinačko Pomoravlje*. SEZ 83.
- Ardalić, Vladimir. 1908. “Vukodlak (Bukovica u Dalmaciji)”. *ZNŽO* 13/1:148-154.
- Belaj, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.
- Blagojević, Natalija. 1978. “Vuk u narodnim običajima i verovanjima u užičkom kraju”. *Užički zbornik* 7:375-404.
- Blagojević, Natalija. 1984. “Običaji u vezi sa rođenjem, ženidbom i smrću u titovoužičkom, požeškom i kosjerskom kraju”. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 48:209-310.
- Bogišić, Baltazar. 1874. *Gradja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga Juga. Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* 1. Zagreb: JAZU.
- Bovan, Vladimir. 1977. *Srpske narodne pesme sa Kosova i Metohije*. Priština: Jedinstvo.
- Bratić, Toma A. 1902. “Iz narodnog vjerovanja (u kotarima Nevesinje i Gacko)”. *GZM* 14:288-295.

²³ Na južnoslavenskome području u ovoj se vrsti predaja alterniraju prijevremena smrt u bunaru, smrt od ujeda zmije i smrt od vuka. O motivu “preuranjene smrti mladoženje” u usmenim pričama vidi Radenković 2001:101.

²⁴ Muška se djeca u pučkim shvaćanjima nerijetko već od rođenja karakteriziraju kao “mladoženja” ili “budući domaćin” (usp. Sedakova 1998:112); u vezi s time usp. termin *mlad(j)enac*, koji može značiti i “muško dijete” (m. o. u zapadnoj Srbiji, Blagojević 1984:229) i “mladoženja”: RJAZU, pod *mladjenac*.

- Bratić, Toma A. 1903. "Svadbeni i pogrebni običaji na selu u Gornjoj Hercegovini". *GZM* 15:385-401.
- Burkhardt, Dagmar. 1989. *Kulturraum Balkan. Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas*. Berlin – Hamburg: Reimer.
- Burkhardt, Dagmar. 1990. "Tekst-kontekst-aspekti srpskohrvatske tužbalice". *Raskovnik jesen/zima* 1990:85-102.
- Čajkanović, Veselin. 1927. *Srpske narodne pripovetke*. SEZ 41.
- Čajkanović, Veselin. 1941. *O srpskom vrhovnom bogu*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, Zadužbina Milana Kujundžića.
- Čajkanović, Veselin. 1973. *Mit i religija u Srba. Izabrane studije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čubelić, Tvrtko. 1964. "Narodna tužbalica". *Rad II. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije*. Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 347-354.
- Čubelić, Tvrtko. 1975. *Usmene narodne poslovice, pitalice, zagonetke*. Zagreb: Liber.
- Čubelić, Tvrtko. 1988. *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb: [s.n.]
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1989. "Život i socijalna kultura stočarskog stanovništva pod Dinarom". *ZNŽO* 51:109-182.
- Deželčić, Gjuro. 1863. "Odgovor na pitanja stavljena po historičkom društvu". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7:199-232.
- Douglas, Mary. 1994. "The Pangolin Revisited: A New Approach to Animal Symbolism". U *Signifying Animals. Human Meaning in the Natural World*. R. Willis, ur. London – New York: Routledge, 25-36.
- Dragičević, Tomo. 1909. "Narodni lijekovi". *GZM* 21:461-478.
- Dučić, Stevan. 1931. *Život i običaji plemena Kuča*. SEZ 48.
- Dunnigan, Ann. 1987. "Wolves". U *The Encyclopedia of Religion* 15. M. Eliade, ur. New York: Macmillan, 431-433.
- Đokić, Danica. 1997. "Bilje u samrtnom ritualu Vlaha severoistočne Srbije". *Etnokulturološki zbornik* 3:257-261.
- Đokić, Danica. 1998. "Posmrtna svadba na teritoriji južnih Slovena". *Kodovi slovenskih kultura* 3:136-153.
- Đorđević, Dragutin M. 1958. *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*. SEZ 70.
- Đorđević, Dragutin M. 1985. *Život i običaji narodni u Leskovačkom kraju*. Leskovac: [s.n.]
- Đorđević, Tihomir R. 1953. "Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju". *SEZ* 66:147-282.
- Đorđević, Tihomir R. 1958. *Priroda u verovanju i predanju našega naroda I-II*. SEZ 71-72.
- Džaković, Vukoman. 1962. *Narodne tužbalice. Antologija*. Beograd: Narodna knjiga.
- Džaković, Vukoman. 1964. *Partizanske narodne tužbalice. Antologija*. Kruševac: Bagdala.

- Filipović, Milenko S. 1949. *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*. SEZ 61.
- Filipović, Milenko S. 1958. "Vera i crkva u životu Banatskih Hera". U *Banatske Here*. M. Filipović, ur. Novi Sad: Vojvođanski muzej, 264-291.
- Filipović, Milenko S. 1967a. "Etnološke beleške iz istočne Hercegovine". SEZ 80:223-286.
- Filipović, Milenko S. 1967b. "Različita etnološka građa s Kosova i Metohije". SEZ 80:1-113.
- Filipović, Milenko S. 1972. *Takovci. Etnološka posmatranja*. SEZ 84.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1966. "Narodne pripovetke i predanja iz Bosanske Posavine". GZM n.s. 20/21:135-166.
- Friedman, Victor A. 1997. "One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan Sprachbund". *CLS 33: Papers from the 33rd Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago, 23-44.
- Ginzburg, Carlo. 1990. *Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*. Berlin: Wagenbach.
- Goodman, Nelson. 1972. *Problems and Projects*. New York: Bobbs Merrill.
- Grbić, Savatije M. 1909. *Srpski narodni običaji iz sreza Boljevačkog*. SEZ 14.
- Grđić-Bjelokosić, Luka. 1985 [1896-1897]. *Iz naroda i o narodu*. Beograd: Prosveta.
- Gura, Aleksandr V. 1997. *Simvolika životnyh v slavjanskoj narodnoj tradicii*. Moskva: Indrik.
- GZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 1889-. Sarajevo: Zemaljska štamparija/ Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. [n.s. = nova serija].
- HDA = *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, I-X. 1987. H. Bächtold-Stäubli, ur. Berlin: de Gruyter.
- Hećimović-Seselja, Mara. 1985. *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa*. Zagreb, Gospić: Mladen Seselja, Muzej Like.
- Ivanov, Vjačeslav V. 1975. "Rekonstrukcija indoevropskih slov i tekstov, otažajuščih kul'tvolka". *Izvestija ANSSSR. Serija literatury i jazyka* 34/5:399-408.
- Ivanov, Vjačeslav i Vladimir Toporov. 1965. *Slavjanskije jazykovye modelirujuščie semiotičeskie sistemy*. Moskva: Nauka.
- Ivanov, Vjačeslav i Vladimir Toporov. 1974. *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej. Leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*. Moskva: Nauka.
- Jovanović-Večanski, Dragana. 1997. "Izlivanje 'velike vode' za mrtve u Kusiću". *Etnokulturološki zbornik* 3:143-146.
- Kabakova, Galina. 2000. *Anthropologie du corps féminin dans le monde slave*. Paris: L'Harmattan.
- Kajmaković, Radmila. 1968. "Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini". GZM n.s. 23:5-33.
- Katičić, Radoslav. 1987. "Hoditi – roditi. Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 33:23-43.

- Katičić, Radoslav. 1988. "Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 34:57-75.
- Katičić, Radoslav. 1989. "Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 35:57-98; 36:61-93.
- Kostić, Petar. 1978. "Godišnji običaji u okolini Zaječara". *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 42:399-441.
- Kulišić, Špiro. 1970. *Iz stare srpske religije. Novogodišnji običaji*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kulišić, Špiro. 1979. *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*. Sarajevo: ANUBiH.
- Lang, Milan. 1913. "Samobor. Narodni život i običaji". *ZNŽO* 18:1-138, 235-372.
- Lilek, Emir. 1894. "Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine". *GZM* 6:141-166, 259-281, 365-388, 631-674.
- Lilek, Emir. 1899. "Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini". *GZM* 11:699-721.
- Lovretić, Josip. 1898. "Otok. Narodni život i običaji". *ZNŽO* 3/1:26-54.
- Marković, Radul. 1992. "Srpske narodne kletve". *Raskovnik proljeće/ljeto* 1992:23-31.
- Matić, Vojin. 1972. *Zaboravljena božanstva*. Beograd: Prosveta.
- Mencej, Mirjam. 1996. "Vrba – posrednik između ovog i onog sveta". *Kodovi slovenskih kultura* 1:31-35.
- Mencej, Mirjam. 1997. *Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Mićović, Ljubomir. 1952. *Život i običaji Popovaca*. *SEZ* 65.
- Mijatović, Stanoje M. 1909. "Narodna medicina Srba seljaka u Levču i Temniću". *SEZ* 13:259-482.
- Milosavljević, Sava. 1914. "Običaji srpskog naroda iz sreza Homoljskog". *SEZ* 19:1-442.
- Modrušić, Blaž. 1863. "Odgovori na njeka pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske". *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7:260-311.
- Nožinić, Dražen. 1998. "Mitološka bića koja određuju sudbinu deteta". *Raskovnik* 24/93-94:71-78.
- Panajotović, Tomislav G. 1986. *Adeti*. Pirot: Muzej Ponišavlja.
- Pavićević, Mićun M. 1937. "Narodno blago iz Crne Gore". *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* 3:168-174.
- Pavlović, Jeremija M. 1921. *Život i običaji narodni u Kragujevačkoj Jasenici u Šumadiji*. *SEZ* 22.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1996. "Oral Poems in the Context of Customs and Rituals". *Narodna umjetnost* 33/2:381-399.
- Petrović, Sreten. 1999. *Srpska mitologija I. Sistem srpske mitologije*. Niš: Prosveta.
- Plas, Pieter. 1998. "Some New Perspectives for the Study of Slavic Ritual Symbolism: Symbolic Anthropology, 'An-trope-ology' and Ethnopoetics". *Slavica Gandensia* 25/1:43-58.

- Plas, Pieter. 1999. "Nekoliko aspekata simbolike vučjih usta u srpskim običajima i verovanjima". *Kodovi slovenskih kultura* 4:184-212.
- Plas, Pieter. 2003. "Stočni diskurs i vukovi na svadbi u narodnoj tradiciji dinarskog areala". *Narodna umjetnost* 40/2:81-116.
- Plas, Pieter. 2007. "Intertekst vuka i epilepsije u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog areala". U *Kulturni bestijarij. Etnološki, folkloristički i kulturnoantropološki prilozi*. A. Zardija Kiš i S. Marjanić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 125-147.
- Plas, Pieter. 2008. "Kratki apotropejski tekstovi s vukom u zapadnojužnoslovensoj narodnoj tradiciji: poetika i pragmatika". U *Etnolingvistička proučavanja srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetlane Tolstoj*. P. Piper i Lj. Radenković, ur. Beograd: SANU, 325-337.
- Plotnikova, Anna A. 1996. "Boby, fasol' i goroch v simbolike rođenija i smerti". *Kodovi slovenskih kultura* 1:47-55.
- Plotnikova, Anna A. 1998. "Rebenok v svadbenom obrjade južnih slavjan". *Kodovi slovenskih kultura* 3:27-41.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*. Niš, Beograd: Prosveta, Balkanološki institut SANU.
- Radenković, Ljubinko. 2001. "Sveti Sava u narodnom predanju". U *Kult svetih na Balkanu. Liceum* 5. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu, 89-106.
- Radin, Ana. 1994. "Vampir u tradicijskoj kulturi". *Raskovnik proljeće/ljeto* 1994:67-77.
- Radin, Ana. 1996. *Motiv vampira u mitu i književnosti*. Beograd: Prosveta.
- Radunović, Milorad. 1988. *Ostala je reč. Srpske narodne umotvorine iz Metohije*. Beograd: SKZ.
- RJAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1-23. 1880-1976. Zagreb: JAZU.
- Roth, Klaus i Gabriele Wolf, ur. 1994. *South Slavic Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, German, and French on Bosnian-Herzegovinian, Bulgarian, Macedonian, Montenegrin and Serbian Folk Culture*. Columbus, Ohio: Slavic Publishers.
- RSANU = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, vol. 1-15 (A-nokavac). 1959-1996. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Schneeweis, Edmund. 1935. *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten*. Celje: Družba Sv. Mohorja v Celju.
- Schneeweis, Edmund. 1961. *Serbokroatische Volkskunde I. Volksglaube und Volksbrauch*. Berlin: de Gruyter.
- Sedakova, Irina A. 1998. "Matrimonial'nye motivy v slavjanskich rodinach". *Kodovi slovenskih kultura* 3:111-120.
- SEZ = *Srpski etnografski zbornik*. 1894-. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Skarpa, Vicko J. 1909. *Hrvatske narodne poslovice*. Šibenik: Hrvatska tiskara.
- Slavjanskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar' pod redakcij N. I. Tolstogo*, vol. I-II. 1995, 1999. Moskva: Meždunarodne otnošenija.

- SMR = Kulišić, Š., P. Ž. Petrović, N. Pantelić (ur.) 1970. *Srpski mitološki rečnik*. Beograd: Nolit.
- Srpske narodne tužbalice. Iz zbirke N. Šaulića*. Knj. 1, sv. 1. 1921. Beograd: Grafički institut Narodna misao.
- Stojanović, Petar Đ. 1980. "Običaji narodnog žaljenja i njihovi društveni korijeni u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji (Stanje u XIX. i u prvoj polovini XX. vijeka)". *ZNŽO* 48.
- Svešnikova, Tat'jana. 1990. "Volk v kontekste rumynskogo pogrebal'nogo obrjada". U *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duchovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad*. Moskva, 128-134.
- Škaljić, Abdulah. 1953. "O običajima i vjerovanjima u srezu jajačkom". *Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu* 2:201-238.
- Smičiklas, Tade. 1913. "Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji". *ZNŽO* 18:139-160.
- Tolstaja, Svetlana M. 1990. "Obščie èlementy v ritual'nom oformlenii rodov i končiny (na materiale balkanoslavjanskih tradicij)". U *Balkanskie čtenija 1. Simpozium po strukture teksta*. Moskva: Institut slavjanovedenija i balkanistiki Akademii nauk SSSR.
- Tolstaja, Svetlana M. 2000. "Slavjanskie mifologičeskie predstavlenija o duše". U *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Narodnaja demonologija*. Moskva: Indrik, 52-95.
- Tolstoj, Nikita I. 1995. *Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike*. Moskva: Indrik.
- Trebješanin, Žarko. 2000. *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Uspenskij, Boris A. 1982. *Filologičeskie razyskanija v oblasti slavjanskih drevnostej (Relikty jazyčestva v vostočnoslavjanskom kul'te Nikolaja Mirlikijskogo)*. Moskva: Moskovskij universitet.
- Uzeneva, Elena S. 1998. "Vtoričnoe ritual'noe upotreblenie svadebnogo rekvizita u bolgar". *Kodovi slovenskih kultura* 3:92-102.
- Valjavec, Matija K. 1858. *Narodne pripovjedke skupio u i oko Varaždina*. Varaždin: Josip pl. Platzer.
- Vasiljević, Aleksa. 1996 [1894-1901]. *O verovanjima i običajima iz Svrljiga. Kulturna istorija Svrljiga* IV. S. Petrović, ur. Svrljig: Etno-kulturološka radionica.
- Vinogradova, Ljudmila N. 2000a. *Narodnaja demonologija i mifo-ritual'naja tradicija slavjan*. Moskva: Indrik.
- Vinogradova, Ljudmila N. 2000b. "Narodnye predstavlenija o proischoždenii nečistoj sily: demonologizacija umeršich". U *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Narodnaja demonologija*. Moskva: Indrik, 25-51.
- Vlajinac, Milan Z. 1925. *Poljska privreda u narodnim poslovicama*. Beograd: Sveti Sava.
- Vlajinac, Milan Z. 1975. *Žena u narodnim poslovicama*. SEZ 87.
- Vrčević, Vuk. 1881. *Niz srpskih pripovijedaka*. Pančevo: Naklada Knjižare braće Jovanovića.

- Vrčević, Vuk. 1890. *Narodne pripovijesti i presude iz života po Boki Kotorskoj, Hercegovini i Crnojgori*. Dubrovnik: Naklada knjižare Dragutina Pretnera.
- Vrčević, Vuk. 1986. *Tužbalice*. D. Radojević, ur. Titograd: Pobjeda.
- Vukanović, Tatomir. 1986. *Srbi na Kosovu II*. Vranje: Nova Jugoslavija.
- Vukasović, Živko. 1868. “Rěč u hěrvatskom narodu o vuku”. *Izvēštje o Kralj. velikoj gimnaziji u Osěku koncem školske godine 1867-8:3-9*.
- Vukmanović, Jovan. 1960. *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*. Cetinje: [s.n.]
- Vukova građa*. V. Čajkanović, ur. *SEZ* L:9-93.
- Zlatković, Dragoljub. 1988. “Poslovice i poređenja u Pirotskom govoru”. *Srpski dijalektološki zbornik* 34.
- ZNŽO* = Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. 1896-. Zagreb: JAZU.
- Zečević, Slobodan. 1969. “Legenda o vučijem pastiru i hromom vuku”. *Narodno stvaralaštvo. Folklor* 29-32:339-346.
- Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine*. Zagreb: Durieux.

WOLVES AND DEATH: THE THANATOLOGICAL MEANING OF THE WOLF IN WESTERN SOUTH SLAVIC TRADITIONAL CULTURE

SUMMARY

Associations of wolves with death and the world of the dead have been of common and frequent across European and Indo-European cultures throughout history. In arguing for similar thanatological symbolism of the wolf in the western part of the South Slavic linguistic and cultural region, mythologists and philologists of the 19th and 20th centuries have cited contemporary ethnographic and folkloristic data among their supporting evidence. However, in the folk beliefs, narrations and customs that were recorded systematically from the end of the 19th century for this region, indications of a direct connection between wolves and thanatological conceptions are exceedingly scarce. The article presents a synthesis of those ethnographic and folkloric elements that unequivocally link wolves with folk conceptions of death and the cult of the dead, and offers a sober assessment of their significance in the relative synchrony of 19th- and 20th-century traditional (rural) meanings and practices. Within the referential framework of folk thanatology, it also critically evaluates existing hypotheses on the connection between wolves and vampires.

Key words: wolf, death, cult of the dead, vampire, thanatological symbolism, mythology, traditional culture, western South Slavic region